

Konverents reformatsiooni tõlkimisest ja tõlgendamisest

Inna Põltsam-Jürjo*

Rahvusraamatukogus ja Tallinna Linnaarhiivis peeti 10.–11. novembril 2017 teaduskonverents „Reformatsioon 500 – tõlgendused ja tõlked“. Reformatsiooni juubeliaasta raames on korraldatud palju erilmelisi teadusüritusi, kuid rohke kuulajaskond kõnealusel konverentsil näitas, et publiku huvi reformatsioonitemaatika vastu pole kuhugi kadunud. Konverentsi korraldajal Piret Lotmanil õnnestus kokku panna mitmekülgne, sisukas ning ulatuslik, seitsmeteistkümnest ettekandest koosnev kava. Konverentsi alapealkiri „Tõlgendused ja tõlked“ võib iseenesest osutada niihästi Lutheri seatud *sola scriptura* printsiibile kui ka uue õpetuse sõnumi tõlkimisele luule-, pildi- või muusikakeelde. Igatahes mõjus teema inspireerivalt ning tõi esinema erinevate valdkondade teadlasi, nii ajaloolasi, usu- ja muusikateadlasi, klassikalisi filolooge kui ka mõtteloo uurijaid. Kitsalt piiritlemata ajaline raamistus lisas omalt poolt vabadust ja mänguruumi, lubades käsitlustel ulatuda keskajast kohati nüüdisajani välja. Kahel päeval järjepannu esinemisi kuulates võis konverentsil osaleja kogeda, kuidas pea igast ettekandest viis osutus või juhtlõng mõne järgmise juurde, sidudes lõpuks kõik omavahel kokku nauditavaks tervikuks.

Konverentsi avaettekandega „Reformatsiooni mõju katoliku kirikule“ esines Rooma Katoliku Kiriku piiskop Eestis **Philippe Jourdan**, kes vaatles usupuhanuse mõju katoliku kirikule nii Eestis kui ka Euroopas laiemalt. Omaette väärtuseks muutis selle esinemise, et tegu oli ühelt poolt katoliku teoloogi teemakäsitlusega, teisalt aga n.-õ. väljastpoolt, teisest kultuuriruumist tulnu vaatega Eesti oludele ja ajaloole, mille kaheldamatult sügav ja vahetu tundmine ettekandest selgesti välja tuli. Reformatsiooniga algas Eestis katoliku kiriku järk-järguline hääbumine, kuni see Rootsi võimu all hoopis keelustati. Rahvausus püsisid katoliku aja tavad edasi, ehkki riituste algne teoloogiline tähendus ununes. Institutsioonina oli aga katoliku kiriku tegevus Eestis pikaks ajaks katkenud. Sellest tulenevalt on hästi mõistetav Lätis Indrica kirikus asuva nn. Tartu imettegeva Jumalaema pühapildi tähtsustamine käesoleva aja kontekstis. Võib ju seda ajaloomälestist ja omamoodi reliikviat käsitada kui üle sajandite ulatuvat habrast sidet kunagise katoliku aja pärandiga. Tartu Maarja kirikust pärit pühapildi säilimise ja austamise, samuti taasloomise lugu on aga tähenduslik mitte ainult kohaliku katoliku koguduse jaoks, vaid pakub potentsiaalset põnevat uurimisainet ka eri valdkondade teadlastele.

Trükitud raamatu kui moodsa meediumi tähtsust reformatsiooniloos on raske üle hinnata. Trükikunst aitas levitada nii luterlikke kui ka luterlusega polemiseerivaid ideid, kujundades muu hulgas suhtumist vanasse käsikirjalisse raamatupärandisse. Ettekandes „Keskaegsest teoloogiaõpikust uusaegseks kuriositeediks: Aquino Thomase ja Romanus Orsini tööd Tallinnas“ vaatles **Tiina Kala**, kuidas uus õpetus mõjutas vanade keskaegsete käsikirjade kasutamist. Tallinna Linnaarhiivi leidude põhjal andis ta ülevaate Aquino Thomase teose „Summa contra gentiles“ ja Romanus Orsini „Commentaria in Scriptum de Sententiis“ käekäigust 16.–17. sajandil. Kala väitel ei heidetud neid teoloogilisi tekste reformatsiooni mõjul kõrvale kohe, vaid alles aja jooksul, kusjuures oma osa mängis selles mugavamalt loetava trükikirja eelistamine. Nii Aquino Thomase kui ka Romanus Orsini teost kasutati 17. sajandil Tallinna raeprotokollide raamatuks kokkukõitmisel pürgamentse kaanekattena. Mõneti paradoksaalsel moel on mõlemad 14. sajandi käsikirjad, hoolimata nende sekundaarsest kasutamisest – või pigem tänu sellele – fragmentidena säilinud nüüdisajani. — **Kaspar Kolk** kõneles teemal „Eesti kloostriraamatukogude uued raamatud enne ja pärast reformatsiooni“.

* Inna Põltsam-Jürjo (1969), PhD, vanemteadur, Tallinna Ülikooli Ajaloo, arheoloogia ja kunstiajaloo keskus, Narva mnt. 25, 10120 Tallinn, inna.jurjo@tlu.ee

Konverentsi „Reformatsioon 500 – tõlgendused ja tõlked“ teine päev Tallinna Linnaarhiivis. Esineb Iveta Leitane Lätist. Foto: E. Sestverk

Kuigi Eesti keskaegsetest kloostriraamatukogudest on teada väga vähe, oli kahtlemata tegu tolle aja kohta esinduslike kogudega. Reformatsiooni tulemusel suleti linnades kerjusordude konvente, kuid maapiirkondades tegutsesid kloostrid Liivimaa sõjani. Enamik kloostrites leidunud raamatuid on hävinud, tänapäevani on säilinud vaid üksikud teosed, peamiselt Tallinna dominiiklaste, Rakvere frantsisklaste kloostrist. Kloostritele kuulunud trükised annavad aimu nende raamatukogude komplekteerimise põhimõtetest 16. sajandi esimesel poolel ning reformatsiooni mõjust raamatute valikule. Nii osutavad Rakvere frantsisklaste kloostrile 1530.–1540. aastatel ostetud raamatud, et reformatsioonivastase väitluse ja jutlustamise praktiseerimine oli kerjusordu jaoks tollel ajal kesksel kohal. Näiteks kui enne reformatsiooni Rakvere kloostrile hangitud trükisõna hulgast leiab vaid ühe kaasaegse, s.o. vahetult enne trükis avaldamist kirjutatud teose, ning ülejäänud raamatuvara moodustavad kirikuisade, antiikautorite jms. teosed, siis pärast reformatsiooni on valdav kaasaegne teoloogiline kirjandus. — Raamatutele pühendas oma ettekande „Liivimaa pastori Bibliotheca Judaica“ ka **Iveta Leitane** Lätist. 18. sajandi lõpul, 19. sajandi algul Liivimaa pastorite eraraamatukogudes leidunud raamatud, mis olid pühendatud Vanale Testamendile ja selle kommentaaridele, jutustasid juudi ajaloo, juutide kristlusesse ehk luterlusse pööramise edust või ebaedust. Judaistlik valgustuskirjandus ja judaismist pärit esoteerilised traditsioonid annavad Leitane väitel tunnistust olulistest paradigmuujustest protestantlikus traditsioonis. Lähema vaatluse all olid ettekandes ülempastor Anton Bärnhoffi (1733–1800) ja superintendent Joachim Friedrich Hartmanni (1750–1808) eraraamatukogud ning nendes leidunud judaistlik kirjandus.

Reformatsiooni 500. aastapäevaga seoses on mõistetavalt kõrgendatud tähelepanu pööratud Martin Lutheri isikule, ometi ei saa tema kõrval ära unustada teisi reformaatoreid, iseäranis Philipp Melanchthonit, keda Saksamaal nimetati juba tema eluajal austavalt *Praeceptor Germaniae* (Saksamaa õpetaja). Liivimaa reformatsiooniski oli tal oma roll, kas või juba seetõttu, et just Melanchthoni soovituskirjaga naasis Liivimaa esimene reformator Andreas Knopken 1521. aastal Riiga jutlustaja kohta taotlema. Selle suure õpetlase, hariduspoliitiku ja reformatsiooni teoreetiku sidemetele Liivimaaga pühendas oma ettekande „Melanchthon ja Liivimaa“ **Jüri Kivimäe**. Eelkõige sidusid Melanchthonit Liivimaaga tema juures Wittenbergi ülikoolis õppinud liivimaalased, samuti mujalt pärit, kuid pärast õpinguid Liivimaal pastori või kooliõpetaja ametisse saanud mehed. Liivimaale jõudsid Melanchthoni populaarsed teosed, tema haridus- ja kasvatusreformi põhimõtted leidsid

rakendust kohalikes koolides. — Küsimust, kuidas reformatsioon mõjutas Liivimaa toomkapiitleid, vaagis oma ettekandes „Liivimaa toomhärрад ja reformatsioon“ **Madis Maasing**. Üldiselt oli toomhärerade suhtumine usupuhastusse abivalentne, ajas muutuv ning erinev ka piiskopkonniti. Esialgselt teravast eitamisest võis aja jooksul kujuneda selge toetus uuele õpetusele. Näiteks kui peapiiskop Wilhelm püüdis 1540. aastatel Riias sisse viia luterlikke ideid kandvat kirikukorda, pörkas ta toomhärerade tugevale vastuseisule, ent juba 1558. aastal pidas Riia kapiitel ise vajalikuks läbi viia luterlik reformatsioon. Kapiitli reformimiseks käidi isegi Wittenbergis Philipp Melanchthonilt kava hankimas. Toomkapiitli liikmete kohatine kahepalgelisus, konjunktuurist lähtumine ei jäänud ka kaasaegsetel märkamata. Nii jutustab kroonik Johann Renner Tallinna piiskopist Friedrich von Amptenist anekdootlikuna mõjuva loo, kuidas too värskest Tallinna tulnud mehena palus raele täpsustada, millist proovijutlust temalt kirikhärra koha taotlemisel oodatakse, kas vana või uue õpetuse järgi. — **Meelis Friedenthali** ettekande teemaks oli „Tartu teoloogilised disputatsioonid 17. sajandil“. 1632. aastal rajatud *Academia Gustaviana* aktuaalne ülesanne oli luterluse kindlustamine, see aeg ülikooli ajaloos on üldiselt tuntud luterliku ortodoksia perioodina. Ometi polnud ülikooli konstitutsioonidega ortodoksia veel sisse seatud, vaid oli kujundatud pigem teoloogiaprofessorite endi teoloogiliste ja filosoofiliste eelistuste läbi. Alles 1690. aasta projektiga seati ülikoolis luterlik ortodoksia konstitutsioonidega ametlikult sisse. Seda aega iseloomustasid peamiselt vaidlused pietistlikult meelestatud professorite ja luterliku ortodoksia vahel, teemaks tõusid ka Descartes'i ja Thomasiuse seisukohti puudutanud ateismisüüdistused. Ülikooli kolimine Pärnusse 1699. aastal hoogustas ajastule omast sekularisatsiooniprotsessi.

Liivimaa reformatsiooni ajaloos Riia raesekretäri ja sündikusena tuntud Johann Lohmüller oli aastail 1515–1517 ametis Saare-Lääne piiskopi kantslerina. Nendesse aastatesse langes piiskop Johannes Orgase surm ning Johannes Kieveli ametisse pühitsemine. Mõlemale sündmusele pühendas Lohmüller ladinakeelsed värsid. **Kristi Viiding** vaatles oma ettekandes „Reformaator kui humanist: Johannes Lohmüller juhuluuletajana“ lähemalt Lohmülleri Johannes Orgase mälestuseks loodud luuletust. Põgusalt leidsid osutamist tema eeskujud poeesias, süvendatud tähelepanu aga pälvis lõpliku vastuseta jäänud küsimus, kas Lohmülleri värsid olid mõeldud n.-ö. kivisse raiumiseks ehk siis piiskop Orgase hauamonumendil jäädvustamiseks. — **Janika Pällile** pakkus ettekandeks „Gregor Krüger – Eesti „esimene humanistlik luuletaja“ ja luterlik kreekakeelse oratsiooni traditsioon Saksamaal“ inspiratsiooni Tallinna Linnaarhiivis säilitatav iselaadne kreeka- ja ladinakeelne poeetiline kaebekirjade kogu. Luuletused läkitas 1550. aastate keskpaiku Tallinna raele Berliinist Gregor Krüger (Crugerus) Mesylanus. Pälli käsituses on tegu Eesti esimese humanistliku poeediga, kes oli pärit Brandenburgist, tegutses mõnda aega Tallinna Mihkli koguduse pastorina ning sai 1558. aastal ka linnakodanikuks. Krügerilt on säilinud veel Wittenbergis trükivalgust näinud ulatuslik kreekakeelne teoloogiline oratsioon, mis tavapärasest erinevalt käsitles mitte kirikuaasta tähtsündmusi, vaid teoloogia ja eeskätt õige usu tähtsust. See teos pidi sillutama talle teed alalise pastorikoha leidmisel. Pälli väitel tuleks Krügerile omistada veel Tallinna Niguliste kirikus leiduva Johannes Hobbingi epitaafi juurde kuulunud, aga tänapäevaks kaotsi läinud kreekakeelne luuletus ning hüpoteetiliselt ka epitaafi ladinakeelsed värsid. Viidingu ja Pälli ettekannete järel jäi õigupoolest õhku küsimus: kes siis ikkagi peaks kandma Eesti esimese humanistliku luuletaja tiitlit, Krüger või Lohmüller? — Luuletused olid aluseks ka **Katre Kaju** ettekandele „Antikatoliiklikud väljaütlemised pastoritele pühendatud pulmaluules“. Peamiselt Tallinna ja Tartu pastorite abiellumise puhul koostatud varauusaegses pulmaluules leidub katoliku vaimulike tsölibaadinõude kritiseerimist ja naeruvääristamist ning luteri vaimulikele lubatud abieluseisuse ülistamist. Küsimuseks jäi, kas sellised katolikuvastased väljaütlemised pastoritele pühendatud värsides tulenesid konkreetsest isikust või pigem oli tegu n.-ö. retoorilise võttega ehk erilise viisiga, kuidas kindlate kujundite abil pulmaluules abieluseisust ülistada. Viimasel juhul puudus antikatoilikel väljaütlemistel otsene seos isikuga, kellele pühendatud luuletuses need esinesid.

Vana Testamendi Jeesus Siiraki Tarkuseraamatust, mis oli populaarne lugemisvara ka luterlikul ajal, kõneles **Jonas Jakobson** ettekandes „Ben Sira õpetus pojale“. Kirjatark Ben Sira tekst on mahukas, hästi struktureeritud, selles on oskuslikult ühendatud erinevaid žanre. Tarkuseraamatu uurimine on tõsine ja keerukas ülesanne, arvestades, et algsest u. aastal 180 e. Kr. koostatud heebreakeelsest tekstist on ärakirjadena säilinud vaid osa ning jaotunud seejuures mitme käsikirja vahel. Lisaks on uurijate kasutada kreeka-, süüria- ja ladinakeelsed tõlked. Kuivõrd mahukamad käsikirjad pärinevad keskajast, tuleb uurijatel valmis olla ka aramea ja araabia keele grammati-

listeks üllatusteks. Lisaks ülevaatele säilinud käsikirjadega seotud problemaatikast olid kõne all Siiraki Tarkuseraamatu teoloogilised raskuspunktid, nagu tarkuse ülistamine, jumalakartus, nimede väärtustamine ja esiisade ülistamine. — Põnevale varauusaegsele allikale oli pühendatud **Kristiina Savini** ettekanne „Kurjakuulutavad märgid reformatsooniaegsel Liivimaal – ülestähendusi pastor Joen Klinti käsikirjalisest endemärkide kogust (1586–1608)“. 16. sajandil küttis inimeste huvi ennete ja imemärkide vastu üles trükitud lendleht, mille vahendusel levis info kiiresti ja laialdaselt. Ended olid olulised ka reformatsiooni kontekstis. Lendlehtedes andsid reformaatorid sellistele nähtustele oma tõlgenduse, näiteks nn. mungakuues vasika sündimises nägi Luther Jumala imemärki: Looja pilkas püha kuube, osutamaks mungaseisuse tühisusele. Östra Stenby kirikhärra Joen Klinti kirglikku huvi endemärkide vastu väljendab tema ligi 400-leheküljeline käsikiri „Märkidest ja imedest, mis eelnesid liturgiatülile“. Ta kogus andmeid päikese- ja kuuvarjutuste, komeetide, virmaliste, haloefektide, loomade ja lindude ebatavalise käitumise, vääraarenguga laste ja loomade jne. kohta. Muu hulgas pani kirja ja joonistas üles terve hulga Liivimaaga seotud endeid ja imemärke.

Lutheri õpetuse keskendumine sõnale, sõna kuulutamisele sundis evangeelset kirikut üle vaatama ja revideerima suhtumist piltidesse. Just sellele problemaatikale keskendus **Krista Kodres** oma ettekandes „Sõnast ruumiks ja pildiks: tõlkeprobleemidest reformatsioonijärgses kirikus“. Luteri kirik ei nõudnud piltide täielikku eemaldamist kirikuruumist, samas pildikumardamise taunimisele tulenevalt suhtumine nendes muutus. Pildil ja sellel kujutatul suhet püüti uuesti mõtestada. Täjades piltide tähendust ambivalentseks, üritas luteri kirik „õiget“ tähendust kogudusele ette öelda. Selleks varustati pildid tekstiga, millega edastati kujutatul „tõeline“ mõte. Teoloogide poolt tähenduse etteütlemisest hoolimata võis pilt vaatajale mõjuda n.-ö. doktriinist mööda ehk luua olukorra, kus vaatamata püüdlustele läks tegelikkuses ikkagi midagi „tõlkes kaduma“. Nii polnud võimalik vältida olukorda, kus pastor ja talupoeg, aga ka aadlik või linnakodanik vaatasid sama pilti erineva pilguga ja mõistsid ka selle tähendust erinevalt. — **Merike Kurisoo** kõneles „Kolmest Lääne-Nigula altarijetaablist“. Õnneliku juhuse läbi on Lääne-Nigula kirikust säilinud kolm eri ajastust pärit altarijetaablit, pakkudes võimaluse jälgida ajas toimunud arenguid ja muutusi. Vanim neist on kappaltar 16. sajandi algusest, mis sama sajandi lõpul kujundati uue õpetuse vaimus ümber ning 1750. aastal renoveeriti. Teine altarijetaabel on valminud 1764. ning kolmas 1824. aastal, s.o. pärast 1809. aasta suurt tulekahju kirikus. Kõik altarijetaablid kannavad mõne ümbruskonna mõisaomaniku vappi, mis osutab, et tegu on nende kingitusega kirikule. 1764. aasta retaabli kinkimist kinnitab ka kirikuraamatu sissekanne, mis ühtlasi annab teada, et mõõtmelisel suhteliselt tagasihoidlik retaabel oli mõeldud käärkambrisse, ilmselt aadlisuguvõsa privaatseks otstarbeks. Kui 18. ja 19. sajandi retaablitel domineerib Aderkase vapp, siis hiliskeskaegsel kappaltaril on näha Uexkülli, Titferide, Farenbachide ja Hoesele suguvõsade vappe.

Koguduse ühislaulmise tähtis osa luterlikul jumalateenistusel lõi vajaduse nii sobivate lauluk tekstide kui ka viiside järele. Mõlemad nõudmised mõjutasid ja suunasid muusika ja värsikunsti arengut. Näiteks 17. sajandil tekkinud eestikeelne lõppriimiline luule hakkas arenema muu hulgas just kirikulaulu tõlkena. **Tiiu Reimo** ettekandes „Tallinna saksakeelsed laulu- ja palveraamatud“ olid vaatluse all kuus ajavahemikus 1672–1706 Tallinnas ilmunud laulu- ja palveraamatut. Raamatute sisu võrdlus näitas, et kuigi neil on arvestatav ühisosa, esinevad rohkem kui pooled kõigist lauludest ainult ühes lauluraamatus. Tallinna saksakeelsetel lauluraamatutel on tugev ühisosa 1673. aastal eesti keeles ilmunuga, nimelt tulevad seal avaldatud 245 laulust 70 ette ainult eesti lauluraamatus. Ka 1704. aastal avaldatud pietistliku lauluraamatu lauludest langeb tublisti üle paarisaja kokku teistes lauluraamatutes esinevatega. Autoreist on õnnestunud välja selgitada 132 isikut, kelle hulgast võib esile tuua Martin Lutheri (nt. „Ma tulen taevast ülevalt“ jm.), Paul Gerhardti („Mis vaevab sinu südant“ jm.), Johann Risti („Oh leinakem ja kaevakem“ jm.), Nicolaus Selneckeri („Mu süda ärka üles“ jm.) jt. — **Toomas Siitani** ettekande „Saksik ja matsilik laulmine: võistlevad koraalilaulu reformid 19. sajandi II veerandil“ järgi mõjutasid koguduselaulu traditsiooni Eestis oluliselt vennastekogudused, kelle palvetundides kultiveeriti korrastatud laulmist. Hernhuutlased rajasid ka koore ja puhkpilliorkestreid, levisid maarahva hulgas muusikalist kirjaoskust. 18.–19. sajandi vahetusel oli maakogudustes koguduselaulu tähtsaimaks viiside allikaks vennastekoguduse koraaliraamat. Koraalilaulu põhjaliku reformi algatas Liivimaal pastor ja konsistooriuminõunik Johann L. E. Punschel, kelle 1839. aastal ilmunud koraaliraamat püüdis kohalikku „valet“ meloodiarepertuaari „õige“ asendada. Vennastekoguduse traditsioonile tugineva konkureeriva koraaliraamatu üllitas 1845. aastal Tallinna muusikaõpetaja ja helilooja Johann A. Hagen. Tänu Peterburi kindralkonsistooriumi toetusele sai Punscheli koraaliraamat

Näituse „Reformatsioon Tallinnas“ avamine Tallinna Linnaarhiivis. Esiplaanil vitriinis eksponeerituna üks Melanchthoni ja kolm Lutheri kirja. Foto: E. Sestverk

Venemaa luterlikes kogudustes ja koolides kohustuslikuks. Punscheli järgalt konservatiivsetel põhimõtetel kujundatud meloodiarepertuaar ja laulmisstiil püsisid Eestis 20. sajandi lõpuni, õigupoolest toetub koguduselaul tänaseni pea täielikult laenatud viisidele, ka tema esteetika pärineb 19. sajandi I poolest.

Konverentsi lõpuettekande pidas **Priit Rohtmets** teemal „Reformatsioon ja aja vaim“. Reformatsiooni ja selle tähenduse mõtestamine kannab endas alati ka n.-õ. aja vaimu. Erilise tähtsuse on omandanud reformatsiooni aastapäevad, mis on olulisel määral nii kinnitanud kui ka loonud protestantlikku identiteeti. Nende tähtpäevade üks läbivaid motive on olnud katoliiklusele vastandumine, samal ajal on märgatav tugev soov oikumeeniliselt ühendada. Tõsi küll, esialgu puudutas see protestantlikke kirikuid, ent alates 20. sajandist on horisont avardunud. Reformatsiooni juurde kuulub arusaam kiriku ajaloolisusest, mis on eriti oluliseks muutunud alates 19. sajandist, mil algas rahvusriikide ajastu ja valitsevaks muutus allikakriitiline piibliuurimine. Raskuseks on olnud küsimus, kuidas mõista ja mõtestada ilmutuse ja ajaloo vahekorda, ka praeguse aja vaimu mõjul on see teema mitme vaimuliku ja teoloogi suu läbi reformatsiooni 500. aastapäeval päevakorda tõstnud.

Läbi kahe päeva ilmestasid konverentsi tavapärast kulgu nn. vahelugemised Juhan Kreemilt, kes esitas ettekannetega temaatiliselt haakuvaid katkendeid allikatest, täpsemalt Aquino Thomase „Kiida Siion Issandat“, Lutheri läkitust liivimaalastele aastast 1525 ning oma lihtsakoelisuses ja vahetuses äärmiselt võluvast eestikeelsest pulmaluulet 17. sajandist.

Konverentsi teisel päeval, ettekannete järel avati Tallinna Linnaarhiivis väike, kuid sisukas näitus „Reformatsioon Tallinnas“ (koostajad Lea Kõiv, Tiina Kala, Juhan Kreem, Kalmer Mäeorg, Triin Kröönström). Näituse, mille eksponaadid pärinevad kõik Linnaarhiivi kogudest, erilisteks vaatamisväärsusteks olid avamisel ja sellele järgnenud nädalal üks Melanchthoni ning kolm Lutheri kirja. Hiljem asendati reformatsiooni hinnalised „reliikviad“ usupuhastuse ajaloo kontekstis samuti tähtsate dokumentidega – indulgentsidega. Nagu tões koostajate nimel kõnelenud Lea Kõiv, haakusid näitusel vaatluse all olevad teemad ettekavatsematult, aga lausa üllatuslikult hästi konverentsi ettekannetes käsitletutega, alates reformatsiooni aastapäevade tähistamisest läbi ajaloo üle vahetute kontaktide Wittenbergi reformaatoritega kuni 17. sajandi usuliste vaidlusteni välja.